

**Środowiskowe uwarunkowania
agresywnych zachowań młodzieży
(jako wyznacznik oddziaływań
profilaktycznych i interwencyjnych)**

NR 2742

Katarzyna Borzucka-Sitkiewicz

**Środowiskowe uwarunkowania
agresywnych zachowań
młodzieży**

**(jako wyznacznik oddziaływań
profilaktycznych i interwencyjnych)**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Katowice 2010

Redaktor serii: Pedagogika

Anna Nowak

Recenzenci

Jerzy Modrzewski, Jacek Piekarski

Publikacja będzie dostępna — po wyczerpaniu nakładu — w wersji internetowej:

Śląska Biblioteka Cyfrowa

www.sbc.org.pl

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1: Agresja i okres adolescencji — problemy definiowania i rozwiązania typologiczne	13
1.1. Agresja — wstępne określenie skali i wybranych tendencji	13
1.2. Definiowanie i typologia zaburzeń zachowania	16
1.3. Systematyka pojęć „agresja” i „przemoc”	18
1.4. Przemoc rówieśnicza — rozstrzygnięcia definicyjne	22
1.5. Specyfika okresu adolescencji (w kontekście kształtowania się tendencji do agresywnych zachowań)	24
1.5.1. Obszar biologiczny.	26
1.5.2. Obszar psychologiczny	26
1.5.3. Obszar społeczny	31
Rozdział 2: Wielowymiarowa geneza zachowań agresywnych	33
2.1. Przegląd teorii wyjaśniających mechanizmy agresywnych zachowań	33
2.1.1. Teorie biologiczne	33
2.1.2. Teorie psychologiczne	37
2.1.3. Teorie socjologiczne	40
2.2. Czynniki ryzyka wystąpienia zachowań agresywnych — perspektywa pedagogiczna	49
2.2.1. Środowisko rodzinne	53
2.2.2. Środowisko szkolne	57
2.2.3. Grupa rówieśnicza	60
2.2.4. Środki masowego przekazu	63
2.2.5. Cechy osobowe — indywidualny sposób definiowania świata	66
Rozdział 3: Metodologiczne podstawy badań własnych	69
3.1. Koncepcja i cele badań własnych	69
3.2. Problematyka badawcza i przedmiot badań	72
3.3. Metoda i techniki badawcze	76
3.4. Organizacja badań, charakterystyka próby badawczej	81

Rozdział 4: Zachowania agresywne w indywidualnych historiach życia młodzieży szkolnej	82
4.1. Opis indywidualnych przypadków	82
4.2. Czynniki środowiskowe kształtujące psychospołeczne dyspozycje badanych — analiza indywidualnych przypadków	236
4.2.1. Wpływ środowiska rodzinnego	236
4.2.2. Wpływ środowiska szkolnego	239
4.2.3. Oddziaływanie grupy rówieśniczej	241
4.2.4. Oddziaływanie mediów	241
4.2.5. Samoocena zachowania a wyniki badań testowych	242
Rozdział 5: Zapobieganie zachowaniom agresywnym wśród młodzieży (propozycje działań profilaktycznych i interwencyjnych)	247
5.1. Interwencje adresowane do jednostki, rodziny i grupy rówieśniczej	247
5.1.1. Trening umiejętności życiowych (społecznych)	248
5.1.2. Trening rozwiązywania problemów	249
5.1.3. Trening zaszczepiania stresu D.H. Meichenbauma	250
5.1.4. Terapia realistyczna W. Glassera	251
5.1.5. Trening umiejętności rodzicielskich	252
5.1.6. Psychoedukacja rodziców	253
5.2. Interwencje edukacyjne w środowisku szkolnym	254
5.2.1. Standardy szkolnej profilaktyki	254
5.2.2. Przeciwdziałanie przemocy w szkole — systematyka działań	262
5.2.3. Trening Zastępowania Agresji (ART) jako kompleksowa metoda zapobiegania zaburzeniom zachowania wśród uczniów	267
5.2.4. Prawne konsekwencje zachowań agresywnych	270
Zakończenie	274
Bibliografia	277
Summary	285
Zusammenfassung	286

Wstęp

Dzieci, które potrzebują miłości w największym stopniu, zawsze proszą o nią w najbardziej pozbawiony miłości sposób¹.

Sygnaly płynące z wielu źródeł potwierdzają, że agresja jest zjawiskiem występującym coraz powszechniej w kontaktach rówieśniczych. Wyniki prowadzonych w tym kierunku badań², a także doniesienia ze środków masowego przekazu jednoznacznie wskazują, że duży odsetek (około 30%) dzieci i młodzieży w wieku szkolnym deklaruje doświadczanie jakiejś formy przemocy w relacjach z rówieśnikami, nieco mniejsza grupa (około 10—25%) przyznaje się do jej stosowania. Tymczasem uczestniczenie w aktach agresji — niezależnie od tego, czy po stronie sprawcy, czy ofiary — powoduje długotrwałe negatywne konsekwencje dla funkcjonowania psychospołecznego, poprzez obniżenie subiektywnej jakości życia, która w sferze psychicznej (podmiotowej) zależna jest przede wszystkim od zaspokojenia ważnych dla jednostki potrzeb (bezpieczeństwa, miłości, afiliacji, samorealizacji), natomiast w sferze społecznej — od jej relacji interpersonalnych³. Wzrost częstotliwości agresywnych zachowań rozpatrywać można zatem zarówno z perspektywy globalnej — jako istotny problem społeczny⁴, jak i jednostkowej — jako zaburzenie zdrowia psychospołecznego, znacząco wpływające na jakość życia wszystkich uwikłanych w te zachowania osób.

Ważne pytanie związane z tendencją do przejawiania agresywnych zachowań przez dzieci i młodzież dotyczy tego, czy pozostaje ona na tak samo wysokim

¹ R.A. BARKLEY: *Taking Charge of ADHD*. New York: Guilford Press 1995; cyt. za: M. HERBERT: *Rozwój społeczny ucznia. Poznanie potrzeb i problemów dzieci w okresie dorastania*. Gdańsk: GWP 2004, s. 22.

² P.K. SMITH, S. SHARP: *The Problem of School Bullying*. In: *School Bullying: Insights and Perspectives*. Eds. P.K. SMITH, S. SHARP. London: Routledge 1994; P.K. SMITH: *Bullying: The Silent Nightmare*. „The Psychologist” 1991, No. 4, s. 243—248; D. OLWEUS: *Bullying: What We Know and What We Can Do*. Oxford: Blackwell Publishers 1993; J. SURZYKIEWICZ: *Agresja i przemoc w szkole. Uwarunkowania socjoekologiczne*. Warszawa: CMPPP 2000.

³ A. RADZIEWICZ-WINNICKI: *Pedagogika społeczna*. Warszawa: WaiP 2008, s. 607—608; por. E. SYREK: *Zdrowie i wychowanie a jakość życia. Perspektywy i humanistyczne orientacje poznawcze*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2008, s. 149—151.

⁴ Por. B. ŚLIWERSKI: *Wstęp*. W: *Pedagogika. Podręcznik akademicki*. T. 2. Red. Z. KWIECIŃSKI, B. ŚLIWERSKI. Warszawa: PWN 2003, s. 12—13.

poziomie w kolejnych okresach rozwojowych. Prowadzone w tym zakresie badania podłużne⁵ dowodzą, że agresywne zachowanie jest stosunkowo trwałe — na podstawie analizy danych z 16 badań nad agresywnością mężczyzn Dan Olweus⁶ oszacował jej współczynnik na $r = 0,76$ w trakcie jednego roku, $r = 0,69$ — w okresie pięciu lat, oraz $r = 0,60$ — w okresie dziesięcioletnim. Oznacza to, że agresja — nawet w długich przedziałach czasowych — jest prawie tak stabilna, jak inteligencja. Biorąc to pod uwagę, musimy przyjąć, że dzieci prawdopodobnie „nie wyrosną” z agresji, jeśli nie poddamy ich specyficznym oddziaływaniom interwencyjnym. Oddziaływania te jednak będą skuteczne tylko wówczas, gdy właściwie zidentyfikujemy źródła agresywnych zachowań.

Nie ulega kwestii, że agresja ma bardzo złożone uwarunkowania. W celu obrazowego ich przedstawienia J.J. McWhirter i współpracownicy⁷ posłużyli się metaforą drzewa (wyróżniając metaforyczne glebę, korzenie, pień i gałęzie). Myślę, że warto ją przytoczyć, by ukazać cały skomplikowany splot indywidualnych i socjalizacyjnych uwarunkowań, które w konsekwencji mogą doprowadzić do pojawienia się stałej tendencji do przejawiania agresywnego zachowania. Pomoże ona jednocześnie uzasadnić powody, dla których skoncentrowałam się na omawianych w niniejszej pracy kwestiach.

W przywoływanej metaforze na „glebę” składają się rozmaite aspekty środowiska społecznego, w którym wzrastają dzieci i młodzież. Musimy je brać pod uwagę, jeśli chcemy w pełni zrozumieć mechanizmy prowadzące do pojawienia się agresywnych zachowań. Przede wszystkim należy pamiętać, że społeczność, w której dorastają młodzi ludzie, posiada określone prawa, normy i wartości przekazywane w toku socjalizacji młodemu pokoleniu. W skład społeczno-kulturowego tła, na którym kształtują się określone zachowania i postawy, wchodzi takie czynniki, jak: pozycja społeczno-ekonomiczna, realia polityczne, klimat ekonomiczny. Nie bez znaczenia są też gwałtowne zmiany zachodzące w społeczeństwie, prowadzące do szybkiej urbanizacji, feminizacji biedy, przemian technologicznych. Wszystkie te zmienne wchodzi w interakcje z indywidualnym rozwojem młodych ludzi, odciskając na nim swój ślad.

„Korzenie” potencjalnych zaburzeń stanowią rodzina i szkoła, które zapewniają dziecku określony przekaz kulturowy i pośredniczą w jego rozwoju. Te dwie instytucje społeczne tworzą strukturę umożliwiającą asymilowanie nowych doświadczeń. Zadaniem rodziny jest dostarczenie dzieciom opieki i wsparcia. Występujące w niej konflikty i tarcia oraz skrajnie odmienne style wychowawcze prezentowane

⁵ J.H. LAUB, J.L. LAURITSEN: *Violent Criminal Behavior Over the Life Course: A Review of the Longitudinal and Comparative Research*. In: *Interpersonal Violant Behaviors*. Eds. B.R. RUBACK, N.A. WEINER. New York: Springer 1995, s. 43—61.

⁶ D. OLWEUS: *Stability of Aggressive Reaction Patterns in Males: A Review*. „Psychological Bulletin” 1979, No. 86, s. 852—875; cyt. za: B. KRAHE: *Agresja*. Gdańsk: GWP 2005, s. 53.

⁷ J.J. McWHIRTER, B.T. McWHIRTER, A.M. McWHIRTER, E.H. McWHIRTER: *Zagrożona młodzież*. Warszawa: Wydawnictwo Edukacyjne PARPA 2005, s. 50—54.

przez rodziców prowadzą nieuchronnie do wystąpienia lub pogłębienia się dysfunkcji u dzieci. Rodziny, w których nawarstwia się wiele problemów, stanowią szczególny czynnik ryzyka, ze względu na mnogość zagrożeń, jakie indukują. Wobec takich zagrożeń społeczność szuka pomocy w systemie szkolnym, gdzie spodziewa się znaleźć bezpieczne środowisko dla swoich dzieci, odpowiednie doświadczenia dydaktyczno-wychowawcze oraz pomoc w rozwiązywaniu pojawiających się problemów emocjonalnych. Od szkoły oczekuje się też, że wpoi dziecku najważniejsze umiejętności życiowe, których tradycyjnie uczyły rodzina i Kościół. Tymczasem szkoła staje się coraz bardziej niewydolna w tym zakresie, często pozostawiając uczęszczających do niej uczniów pod dominującym wpływem grupy rówieśniczej.

„Pień” w przypadku ryzyka wystąpienia agresywnych zachowań składa się z właściwych danej jednostce zachowań, postaw i umiejętności, innymi słowy — reprezentuje te cechy osobowe, które na bazie specyficznych warunków środowiska społecznego są kształtowane przez rodzinę, szkołę i grupę rówieśniczą. Niektóre cechy indywidualne, jak na przykład zniekształcony sposób postrzegania świata, prowadzą wprost do wystąpienia ryzykownych (a więc także agresywnych) zachowań.

Metaforyczne „gałęzie” reprezentują sposób adaptacji młodych ludzi do społeczeństwa. Jeden z nich może stanowić tendencja do agresywnego regulowania kontaktów z otoczeniem. Oczywiście, im bardziej ten sposób zachowania jest utrwalony, tym trudniej go zmienić. Co więcej — zaburzona młodzież rozsiewa wokół siebie „nasiona” przyszłych zaburzonych pokoleń.

Wszystkie wymienione powyżej elementy składające się na pełne *spectrum* czynników psychospołecznych kształtujących u danej jednostki tendencję do przejawiania agresywnych zachowań starałam się uwzględnić we własnych analizach teoretycznych i empirycznych, a efekty prowadzonych eksploracji zostały przedstawione w niniejszym opracowaniu. Prezentowana praca jest osadzona w obszarze zainteresowań pedagogiki społecznej. Punktem wyjścia dla podjętych analiz stała się definicja wskazująca, że dyscyplina ta zajmuje się badaniem warunków środowiskowych towarzyszących wszelkim procesom socjalizacyjnym, w tym również opiekuńczo-wychowawczym, jakim zostaje poddana jednostka⁸. Podkreśla się w niej jednocześnie, że niezależnie od wielości różnych ujęć, form oraz propozycji uprawiania tej dyscypliny, w ramach nauk o wychowaniu przede wszystkim uwzględnia się warunki społeczne, kulturowe, przyrodnicze i biopsychiczne, postrzegane zawsze przez pryzmat intencjonalnie prowadzonej działalności kompensacyjnej, profilaktycznej i opiekuńczo-zapobiegawczej. Takiej właśnie działalności mają służyć opisywane tu badania. Warto nadmienić, że w trakcie badań własnych, w celu jak najpełniejszej diagnozy analizowanych przypadków, zostały wykorzystane między innymi narzędzia psychologiczne, na co pozwoliło mi posia-

⁸ A. RADZIEWICZ-WINNICKI: *Spoleczeństwo w trakcie zmiany. Rozważania z zakresu pedagogiki społecznej i socjologii transformacji*. Gdańsk: GWP 2005, s. 10.

dane wykształcenie zarówno z zakresu pedagogiki, jak i psychologii, nie zmienia to jednak pedagogicznego, zgodnego z przytoczoną definicją, charakteru całego opracowania.

Rozdział 1. niniejszej pracy rozstrzyga problemy definicyjne i typologiczne. Zostały tu omówione najczęściej przywoływane w literaturze przedmiotu definicje pojęć: agresja, przemoc, mobbing, *bullying*, zaburzenia zachowania. Z uwagi na fakt, że niniejsze dociekania badawcze koncentrują się na osobach w okresie adolescencji, zdecydowano się również na zaprezentowanie krótkiej charakterystyki tego specyficznego okresu rozwojowego. Przedstawione kwestie dopełnia skrótowy opis epidemiologii zjawiska agresji wśród dzieci i młodzieży.

Rozdział 2. koncentruje się na systematyce pojawiających się w literaturze teorii tłumaczących mechanizmy agresywnego zachowania. Przywołane w nim zostały najważniejsze teorie biologiczne, psychologiczne i socjologiczne. Wskazano ich znaczenie dla rozważań pedagogicznych, uwzględniających aspekt społeczno-środowiskowy. W tym kontekście omówiono wpływy socjalizacyjno-wychowawcze, wywierane na adolescentów przez rodzinę, szkołę, grupę rówieśniczą oraz media. Scharakteryzowano też ukształtowane w ten sposób dyspozycje indywidualne, ze szczególnym uwzględnieniem schematów poznawczych, które przyczyniają się do wystąpienia agresywnych zachowań.

Rozdział 3. zawiera opis metodologicznych podstaw przeprowadzonych badań. Przedstawiono tu koncepcję i szczegółową problematykę badań własnych oraz scharakteryzowano zastosowaną metodę i techniki badawcze. W rozdziale tym zamieszczono ponadto informacje na temat przebiegu procesu badawczego i podstawowe dane demo-społeczne odnoszące się do badanej populacji.

Rozdział 4. ukazuje indywidualne historie życia młodych ludzi prezentujących różne rodzaje agresywnych zachowań. Najwięcej miejsca zajmuje w nim opis indywidualnych przypadków, ukierunkowany na wpływy socjalizacyjne, jakim podlegali poszczególni badani, prezentowane przez nich reakcje emocjonalne i behawioralne oraz sposób, w jaki postrzegają i tłumaczą swoje zachowanie. Dopełnieniem tych treści jest dokonana analiza zidentyfikowanych czynników środowiskowych kształtujących psychospołeczne dyspozycje respondentów.

Rozdział 5. posiada wymiar najbardziej praktyczny, ponieważ zawiera propozycje różnego typu działań profilaktycznych i interwencyjnych, adresowanych do jednostki, rodziny i grupy rówieśniczej. Najobszerniej zostały tutaj omówione interwencje o charakterze systemowym, które mogą być realizowane na poziomie szkoły, z uwagi na fakt, że szkoła jest najważniejszym miejscem dla profilaktyki zarówno pierwszo-, jak i drugorzędowej. Uzupełnieniem tego rozdziału jest krótka analiza prawnych konsekwencji agresywnych zachowań adolescentów, zaprezentowana ze względu na konieczność uwzględnienia i respektowania przepisów prawa w szkolnych działaniach interwencyjnych.

Celem opracowania było nie tylko ukazanie — na przykładzie indywidualnych historii życia — tego, w jaki sposób splot czynników oddziałujących na

jednostkę w środowisku może doprowadzić do ukształtowania się przejawianych przez nią tendencji do agresywnego zachowania, ale także wskazanie obszarów, które powinny stać się (zgodnie z założeniami pedagogiki społecznej) przedmiotem szczególnego zainteresowania w planowaniu oddziaływań profilaktycznych i korekcyjnych. Z całą pewnością konieczne są działania planowe, systematyczne i długofalowe, by — pozostając przy metaforycznym przekazie — chore „drzewo” mogło wydać zdrowe „owoce”. Niewątpliwie nie jest to łatwe, a efekty zwykle nie są widoczne od razu, jeśli jednak takie działania nie zostaną podjęte, może się okazać, że powstałych szkód — w wymiarze jednostkowym i społecznym — nie da się już naprawić.

Katarzyna Borzucka-Sitkiewicz

Environmental conditions of aggressive behaviours of young people (as an indicator of preventive and interventive influences)

Summary

Aggression has become a common phenomenon these days. Observing various areas of a social life, one can draw a conclusion that the opinion of the necessity of using aggression in order to achieve success is getting more and more dominant. Many people think that only by gaining control over other people can they be successful in various spheres of functioning. The very phenomena are also reflected in the behaviour of children and young people, raising understandable parents' and teachers' concern as well as the interest of researchers looking for the causes of aggression increase. In the literature of the subject it is underlined that it is not only the escalation of various forms of aggression and violence among those entering the social life that is worrying, but also a significant brutalisation of the very actions and emotional reserve of younger people. What strikes in their opinions is having no sense of guilt, ascribing responsibility for their behaviour to others, a high level of tolerance of their own antisocial behaviours, an intensified sense of emotional damage, suspiciousness and distrust of others.

The behaviour disorders appearing in children and young people inevitably boil down to the problems in their social functioning because they make the realization of tasks deriving from the necessity of adjusting to different social roles difficult, as well as disturb the process of building satisfactory interpersonal relationships. With the development of needs and skills of a child, its interactions with the social environment change. What undergoes transformation is not only child's requirements towards others, but also expectations a disordered child has from all interaction participants. Thus, developmental changes lead to the transformation of the nature of the disorder itself — the disorder manifests itself within the area of an individual problem of a child in its earlier developmental stages to the extent it takes on the form of a social problem with child's development.

The issues raised concerning the phenomenon of aggression and violence among children and young people force us to look for the answer to the questions on the causes of its occurrence and escalation whereas the most suitable area of such exploration seems to be the field of social science.

The very work, based in the sphere of the interests of social pedagogy, presents the studies of a qualitative type which, on the basis of the analysis of individual cases, aim at the identification of environmental and socialising determinants of aggressive behaviours of young people attending post-primary schools. During the research, the attention was paid to such elements of social life as family, school, peer group, local community, and global socialising-educational conditions influencing an individual in an indirect way. The empirical part of the work is preceded by the theoretical review of different ways of defining aggression and conceptions of the causes of aggressive behaviours formulated on the basis of different academic fields. A supplement to these pieces of information is the last chapter including an overview of the methods preventing aggressive behaviours to be used in the educational practice.

Katarzyna Borzucka-Sitkiewicz

Die Umweltbedingungen für aggressives Betragen der Jugendlichen (als ein Maßstab für prophylaktische Maßnahmen und Interventionsmaßnahmen)

Zusammenfassung

Die Aggressivität wurde heutzutage ein allgemeines Phänomen. Wenn man verschiedene Gebiete des gesellschaftlichen Lebens beobachtet, so kommt man zum Schluss, es ist die vorherrschende Meinung, dass es ohne Aggressivität kaum ein Erfolg möglich sei. Man muss sich andere Menschen unbedingt unterordnen — so denken viele — wenn man in verschiedenen Lebensbereichen Erfolg haben will. Das findet seine Widerspiegelung im Betragen der Kinder und Jugendlichen und weckt berechnete Beunruhigung der Eltern und Lehrer, und zieht die Forscher an, welche die Ursachen der zunehmenden Aggressivität untersuchen möchten. In der Fachliteratur wird betont, dass nicht selbst die Eskalation von verschiedenerlei Aggressivitäts- und Gewaltformen unter den Jugendlichen, sondern auch wesentliche Brutalität des Lebens und emotionelle Gleichgültigkeit von immer jüngeren Tätern bekümmern müssen. In ihren Aussagen fällt es auf, dass sie sich unschuldig fühlen, ihre Schuld anderen anlasten, eigenen asozialen Taten gegenüber tolerant sind, verstärktes Unrechtsgefühl haben, ihren Nächsten gegenüber misstrauisch sind.

Die bei den Kindern und Jugendlichen auftretenden Betragenstörungen ziehen nach sich unvermeidlich zahlreiche Probleme mit deren Gesellschaftsleben, denn sie erschweren die Anpassung der Jugendlichen an verschiedene gesellschaftliche Rollen und stören die Anknüpfung von befriedigenden zwischenmenschlichen Beziehungen. Mit der sich entwickelnden Bedürfnissen und Fähigkeiten des Kindes ändern sich seine Interaktionen mit der Gesellschaft — das betrifft nicht nur die Ansprüche des Kindes den anderen Menschen gegenüber, sondern auch die Erwartungen von allen Interaktionspartnern dem gestörten Kind gegenüber. Die Entwicklungsänderungen führen also zur Transformation der Natur der Störung selbst — kommt diese Störung in früheren Entwicklungsstadien des Kindes nur im Bereich des individuellen Problems des Kindes und dessen nächster Umgebung zum Ausdruck, so wird sie mit dem Heranwachsen zum großen Gesellschaftsproblem an.

Die hier genannten, die Aggressivität und die Gewalt unter den Kindern und Jugendlichen betreffenden Erscheinungen ziehen nach sich Fragen nach deren Ursachen, Vorkommen und Eskalation, und hier scheint die Gesellschaftslehre ihre Domäne zu haben.

In vorliegender, im Interessengebiet der Sozialpädagogik lokalisierter Monografie, werden qualitative Untersuchungen dargestellt, welche sich auf die Analyse von individuellen Fällen stützend auf die Suche nach Umwelt- und Sozialisierungsdeterminanten des aggressiven Betragens der Schüler aus Oberschulen gezielt waren. Man konzentrierte sich auf solche Elemente des Lebensmilieus, wie: Familie, Schule, Altersgruppe, lokale Gemeinschaft und gesamte sozialisierungs-erzieherische Bedingungen, die auf einzelne Person einen mittelbaren Einfluss haben. Der Forschungsteil der Monografie wird von theoretischen Informationen über die auf dem Boden verschiedener Wissenschaftsdisziplinen abgefassten Definitionen der Aggressivität und möglichen Ursachen der aggressiven Handlungen eingeleitet. Diese Informationen werden in dem letzten Kapitel mit dem Überblick von verschiedenen, das aggressive Betragen bekämpfenden Methoden ergänzt, die in der Bildungspraxis angewendet werden können.

Redaktor: **Olga Nowak**

Redaktor techniczny i projektant okładki: **Małgorzata Pleśniar**

Korektor: **Lidia Szumigała**

Copyright © 2010 by
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego
Wszelkie prawa zastrzeżone

ISSN 0208-6336

ISBN 978-83-226-1920-9

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawus@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 18,0. Ark. wyd. 23,5. Papier offset.
kl. III, 90 g Cena 35 zł

Łamanie: Pracownia Składu Komputerowego

Wydawnictwa Uniwersytetu Śląskiego

Druk i oprawa: EXPOL, P. Rybiński, J. Dąbek, Spółka Jawna

ul. Brzeska 4, 87-800 Włocławek

